

Әдебиеттер тізімі:

1 Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Том1: Современные теоретические проблемы. М.: Издательство «НИМИ», 1999. – 245 с.

2. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. — М.: Смысл, 2001. - 365 с.

2. «Білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы күрес туралы конвенцияны ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 28 қаңтардағы № 449 Заңы // <http://adilet.zan.kz/>.

3. Васильева Н.В. «Образование сегодня и завтра: пути преодоления кризиса». М.: «Экономика», 2011. – 258с.

4. Сапарғалиев Г.С. «Конституционное право РК», Алматы: «Юридическая литература», 2006.– 496с.

ҚАРАПАЙЫМ ҚҰҚЫҚТЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ӘРЕКЕТІ

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің конституциялық және халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы Ыбырай А.Қ.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының оқытушысы Байназарова Т.С.

Дала өркениеті тарихында ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан оқиғалар мен өзгерістер орын алды. Бұл жағдайда қазақтар ежелгі дәуірдің мұрасы ретінде өздерінің негізгі құндылықтарын сақтап қалды. Қазақ халқының тарихи құндылықтарының бірі-әдет-ғұрып пен құқықтық жүйе. Мемлекеттік-құқықтық жүйенің мәдени және демократиялық дәстүрлеріне негізделген қазақ құқығы XIX ғасырға дейін өзінің реттеушілік маңызын сақтап келді. Қазақтардың құқықтық жүйесінің өміршеңдігінің екі себебі болды. Біріншісі көшпелі өркениеттің шаруашылық-тұрмыстық негізі болса, екіншісі дүниетанымдық құндылығын жоғалтпаған қоғамның сұранысы болды. Қазақ тарихи-құқықтық ескерткіші-көшпелі өркениеттің мәдени байлығы. Ол мыңжылдық тарихы мен өміршеңдігімен, адам бостандығын жақтайтын мінезімен ерекшеленді. Қазақ құқық субъектілік жүйесінің тарихын зерделеу қазақ қоғамының тұрмысы мен саяси билігіне, мемлекеттің әлеуметтік құрылымына байланысты күрделі мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді. Қандай да бір құқық қоғам талаптарына байланысты туындайды, бұл қазақ қоғамына қатысты күрделі мәселелерді қарау кезінде мемлекеттік-құқықтық қатынастардың маңыздылығын көрсетеді.

Біріншісі көшпелі өркениеттің шаруашылық-тұрмыстық негізі болса, екіншісі дүниетанымдық құндылығын жоғалтпаған қоғамның сұранысы болды. Қазақ тарихи-құқықтық ескерткіші-көшпелі өркениеттің мәдени байлығы. Ол мыңжылдық тарихы мен өміршеңдігімен, адам бостандығын жақтайтын мінезімен ерекшеленді. Қазақ құқық субъектілік жүйесінің тарихын зерделеу қазақ қоғамының тұрмысы мен саяси билігіне, мемлекеттің әлеуметтік құрылымына байланысты күрделі мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді. Қандай да бір құқық қоғам талаптарына байланысты туындайды, бұл қазақ қоғамына қатысты күрделі мәселелерді қарау кезінде мемлекеттік-құқықтық қатынастардың маңыздылығын көрсетеді. Көшпелі мемлекеттердің құқықтық қатынастарды реттеу жөніндегі қызметі әртүрлі тарихи кезеңдерде болғанына қарамастан, оның қызметі мен ішкі маңызы жақын болды. Қазақ хандығының құқықтық мәдениетін, саяси билік формаларын, мемлекеттік құрылымын дамыту үдерісі ерте заманнан бастау алады. Ежелгі уақытта және табиғи-дәстүрлі кезеңде Қазақстан аумағындағы қоғамдық қатынастар мен құқықтық жүйенің сипаты қазақ қоғамына тән құқықтық негіздердің

қалыптасуына ықпал етті. Қазақ құқығының тарихи бастаулары, ең алдымен, әдеттегі құқық пен әдет-ғұрыптың нормаларын құрайды. Екінші кезеңде-қазақтың әлеуметтік-құқықтық қатынастарына әсер еткен шарифат заңдары. Үшінші кезең-жекелеген билеушілердің құқықтық ережелері, қазақ даласында билік еткен "Хан жарлықтары". Төртінші кезең-қалыптасқан дәстүрлі қазақ қоғамының заң шығаруымен айналысқан билер институты. Қазақ құқықтық жүйесін құрайтын типтік ережелер алғашқы адамзат қоғамының қалыптасуымен қатар жүрді. Қоғамдық қатынастардың күрделенуі әдеттегі нормалардың құқықтық негізде сипат алуына әсер етті. Алғашқы құқықтық қатынастардың пайда болуы әлеуметтік процестің жемісі болды. Көшпелі қоғам жағдайында көшпелі мал шаруашылығындағы қатынастарды реттеудің тиімді тәсілі әдет-ғұрып құқығы болды. Қоғамда қажетті ережелерді қалыптастыру үшін оны ішкі саяси құрылыммен, экономикамен және рухани мәдениетпен ұштастыру қажет болды. Бұл ережелер қоғамның өзінде пайда болды және оның орындалуын бақылау нәтижесінде ру мүшелерінің міндеттері мен құқықтары қалыптасты. Құқықтық жүйенің пайда болуына көбінесе әлеуметтік және табиғи орта ықпал етті. Осыған байланысты әр қоғамның өзіндік құқықтық тәртібі мен меншік құқығы бар. Көшпелі қоғамдағы рулық қатынастардың беріктігі индивидуалистік құқықтың қалыптасуына кедергі болды. Қоғамдағы жеке тұлғаның қызметі рулық құқық негізінде қарастырылды. Бейбіт өмірде құқықтық қатынастар әдет-ғұрыптарға негізделген. Бұл құқыққа отбасылық, экономикалық, қылмыстық істер кірді. Көптеген зерттеулерде халықтарда халықаралық, сауда құқығының болуы дәстүрлі заңмен қатар халықтың мемлекеттік құрылыс деңгейіне көтерілгендігінің дәлелі ретінде қарастырылады. Әдеттегі құқық адамның рулық құқықтан тыс өтініш білдіру мүмкін еместігін анықтайды. Сондықтан әдет-ғұрып құқығы негізінде азаматтық, қылмыстық, шаруашылық және басқа да құқық жүйелері пайда болды [1;5]. Әдет-ғұрып құқығы көшпелі қоғамда мемлекеттілік тетіктерінің қалыптасуы үшін жағдай жасады. Қазақ құқығының тарихи бастауы болып табылатын ру ішінде қалыптасқан әдет-ғұрып ғасырлар бойы мазмұнын өзгертіп, негізгі мағынасын сақтап келді. Қазақтардың әдеттегі құқығының негіздерінің тарихи бастаулары қоғамдық қатынастардың қалыптасуының өте ерте кезеңдерінде жатыр, бұл өмір дамуының үлгісі. Көшпелі өмірдің ықпалындағы жекелеген тайпалардың бірігуі негізінде белгілі бір уақытта одақта елді басқаруда жаңа ұйымдар құрылды, олармен бірге жаңа құқықтар мен биліктің жаңа ережелері сияқты түрлі санаттар пайда болды, нәтижесінде қоғам мүшелері жаңа қоғамдық тәртіптің билігіне ене отырып, жалпы халықтық мәдениетке бір қадам алға жылжыды, бірақ жаңа қоғамдық сананың пайда болуының негізін қалады. . Осындай негіздің алтын арқауы үзілмей жалғасып келе жатқан заңдылық, ұлан байтақ қазақ жерін мекендеген сак, ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларының әр кезеңде өрлеп, күшейіп билік құрғаны болып табылады. Қытай жазба деректеріне сүйенетін болсақ, қаңлы тайпасының ресми құқық жинағы болған. Бұл құқық жинағының негізгі мазмұны толық белгілі болмаса да, қаңлы қоғамы осы ереже бойынша қылмыстыларды жазалап, өрескел ауыр қылмыс жасағандарды өлім жазасына кесіп отырған. Бізге дейін олардың саяси тарихы, экономикасы және мәдениеті туралы қытай деректері, сондай-ақ құқықтық жүйе туралы мәліметтер болған. Ол таңертең күнге, кешқұрым айға бас иетін болған. Ол үнемі сол жақта, бетін солтүстікке қаратып өзінің тағында отырады. Шанью мемлекет ішіндегі барлық құқықтық қатынастарды реттеп отыратын билік иесі болғандығын қытай деректеріндегі мәліметтер толықтыра түседі. Қылмыстық құқықта суық қаруды себепсіз қолданғаны үшін өлім жазасына кесілді. Ұрлық үшін мүлік тәркіленді, қылмыстың жеңіл түрлері үшін. Ол өлім жазасын ауыр қылмыстарға қолданды. Сот он күнге дейін созылады. Мемлекетте тұтқындар өте аз, бірақ ондаған. Жоғарғы билік құқығы Шаньюға берілді. Ол таңертең күнге, кешке-айға сүйенді. Ол үнемі сол жақта, солтүстікке қарап отырады. Шаньюдің мемлекет ішіндегі барлық құқықтық қатынастарды реттейтін билік органы болғандығы Қытайдан алынған мәліметтерден көрінеді. Қазақстанның ерте мемлекеттерінде жазалаушы қылмыс түрлерінде қытайлық жазалау тәсілдері жиі

қолданылғаны белгілі. Әрине, алғашқы тайпалық бірлестіктерде қауымдастық құқығын тудырды. Жеке адамның рулық қатынастардағы құқықтары осы тектегі әдет-ғұрыппен реттелді. Әдеттік-құқықтық жүйе ежелден бастау алып, сипаты жағынан рулық қатынасқа негізделсе де, бұл көшпелі қоғамдағы құқықтық түсініктің және құқық салаларының қалыптасуы арқылы мемлекеттік органдарды институционализациялаудың алғышартын туғызды. Тарихи тұрғыдан алғанда, экономиканың күрделенуінің бастапқы кезеңі "күнә ұғымынан", отбасылық қатынастардың нормаларынан, көптеген заң нормаларынан әлеуметтік қатынастарды реттейтін адамның ерекшеленуіне және қалыптасуына әкелді. Бұл нормалар билік қатынастарымен және меншік нысандарының пайда болуымен тікелей байланысты болды. Өз тарихындағы барлық халықтар әдет-ғұрыптарға негізделген құқықтық реттеудің үстемдік дәуірінен өтті. Бірақ мұндай кезең қысқа уақыт ішінде көптеген халықтар үшін тұрақсыз және өтпелі кезең болды. Құқық жүйесі билік үшін күресте жаңа деңгейге жетті. Зерттеушілер "тақтың ақиқаты" деп атайтын Батыс Еуропа тайпалары арасында кең таралған Салика, висиготтар, Бургундтардың әдеттік-құқық нормалары бекітілген заңға айналды[2;15]. VII ғасырда Еуропа картасында Батыс империяның орнына жаңа мемлекеттер пайда болды. Галлияны және Германияның бір бөлігін қамтыған Франк мемлекеті өмір сүрді. Осы мемлекеттің билеушісі Хлодвиг тұсында франктердің алғашқы әдеттік-құқық нормаларына негізделген «Салика ақиқаты» заңы қабылданды. Бұл типтік нормалар халық арасындағы алғашқы заңдар болып саналады және олар Рим империясы қабылдаған заңдардан өзгеше болды. Латын тілінде жазылған бұл заң ескерткіші мазмұны жағынан Бумын қаған кезінде қабылданған заңға ұқсас. Мұнда ортағасырлық заңға сәйкес қылмыстың әр түріне жеке-жеке қолдануға болатын жазалардың түрлері келтірілген. Жалпы, Салика Заңы міндеттері, функциялары мен мазмұны қазақ даласында пайда болған және ғасырлар бойы дамуын жалғастырған типтік-құқықтық ескерткіштермен байланысты. Салики Заңы адамның өлімінің құнын белгілеп, оның кім екенін анықтап, құн мөлшерін белгіледі. Ерікті франк-галлға төленген құн римдік деңгейден жоғары болды. Тәуелді адам мен құл үшін төленген құн төмен болды. Құн мөлшері адам ағзасындағы әрбір жарақатқа қатысты анықталды. Адам өз өмірі үшін төлеген құндылықты ол вергельд деп атады. Егер Вергель кісі өлтіру үшін төлей алмаса, онда туыстарының кек алуы жиі болды. Кісі өлтірген қылмыскердің туыстары оның құнын төлеуге міндетті болды. Оны жүзеге асыру дәстүрі болды. Өлтіруші үйінің төрт бұрышына топырақ жинап, оны рөлдеріне назар аудармай тастауы керек. Егер біреу топыраққа қол тигізсе, тұқымның сол мүшесі құнын төлеуге міндеттеме алды. Бұл әдеттің міндетті түрде орындалуы қадағаланды. Кейбір жағдайларда құндылықты төлеуден бас тартқан кезде олар туыстық қатынастарды бұзатындығын көрсететін дәстүр сақталды. Мұнда франк мемлекетінде рулық құқықты қатаң сақтауға баса назар аударылады. Франк сол кезде ерікті адам мағынасында қолданылса да, оның құқығы рулық қатынастар төңірегінде анықталды. Ұрланған заттың құндылығына, көлеміне қарай жеке өтелетін құны немесе жазаның баптары белгіленген. Заң құрастырушылар ұрлықты жалпы емес, жеке қылмыс ретінде қарастырады. Ол барлық таныс нормаларды жан-жақты көрсетуге тырысты [6;125].

Алғашқыда мемлекет билеушілері ішкі әдеттік-құқық нормаларының мәніне ерекше көңіл бөлмеген. Хлодвигтің мұрагерлері тұсында бұл нормаларға толықтырулар енгізіліп, мемлекеттік дәрежеде қабылдана бастады. Германдықтардың түсінігінде құқықтың басты қасиеті «көне» болғандығы, сондықтан ол «әділ» және «ақиқат» ретінде қабылданды. Еуразия территориясындағы халықтардың өзіндік тарихы болғандығына қарамастан, олардың құқықтық ескерткіштерінің арасындағы сабақтастық байқалады. Екіншіден, осы құқықтық ескерткіштердің пайда болуының тарихи көздері мемлекеттіліктің қалыптасуымен қатар жүреді. Үшіншіден, қоғам ішіндегі қызмет пен міндеттер ортақ болды. Батыс Еуропаның қоғамдық қатынастарында индивидуалистік құқықтың қалыптасуы әдеттегі құқықтық нормалардың реттеуші қызметін аяқтады. Ал қазақ құқығының қалыптасу тарихының ерекшелігі сол, әдет - ғұрып-құқықтық дәстүрлер

көшпелі өркениет шеңберінде пайда болып, ғасырлар бойы өзінің сипатын өзгертіп келеді. Дәстүрлі қазақ құқығы көшпелі өркениеттің туындысы, мәдени жемісі және мұрасы болып табылады. Көшпелі қоғамдағы құқықтық қатынастардың дамуы мемлекеттіліктің қалыптасуымен қатар жүрді. Қазақ хандығына мұрагер ретінде жеткен түркі мемлекеттерінің үлгілік құқығы, саяси, азаматтық, қылмыстық-құқықтық ережелерін осы мемлекеттердің қалыптасу, өрлеу, құлдырау кезеңдерінің көрінісі ретінде қарастыруға болады. Біртұтас мемлекеттіліктің қалыптасу кезеңінде біз қоғамдағы құқықтық қатынастарды реттеудің күрделене түскенін байқаймыз. VI ғасырда Орталық Азиядағы көптеген тайпалық одақтардың бірігуі негізінде Түрік мемлекеті құрылғаны белгілі, оның негізін салушы Бумын қаған болды, ол мемлекеттің тұтастығын, қоғам мүшелерінің азаматтық құқықтарын қорғайтын заң жүйесін қабылдады. Оның мақалалары қытай деректерінен белгілі. Осы заңның негізін құрайтын баптарын атап өтуге болады: 1) көтеріліс жасап, бүлік шығарғандарды өлтіру; 2) Түрік жұртшылығының мүдделерін сатып алу арқылы елге опасыздық жасағандарды өлтіру; 3) тайпада жазықсыз кісі өлтіргендерді өлтіру; 4) неке адалдығын бұзу және бөтеннің әйелімен ақ некені бұзу өлім жазасын бұйыруға; 5) жүріп бара жатқан киік атты ұрлаған адам өлтіруге; 6) ұрыстағы мертігудің түріне байланысты мүліктің құнын төлеуге; 7) ұрланған жылқы үшін бағалы мүліктің он есе құнын төлеуге міндетті. Осы Заңның баптары жаңа мемлекет үшін ішкі тұтастық пен бірлік идеясын қалыптастырудың негізгі тетігі болып табылады деп айтуға болады. Оның түрік халқы үшін маңызды екенін ел бірлігін дәріптейтін жазулардағы билеушілердің сөздері дәлелдейді. Бұл құқықтық ескерткіш тұңғыш Түрік қағанатының тәуелсіз мемлекет ретінде тарих сахнасына көтерілгенінің айғағы болды. Ол азаматтық, қылмыстық, отбасылық істерді қоғамның бірінші Түрік қағанаты Заңының талаптарына сәйкес шешті. Әрине, бұл заң ерте ортағасырлық мемлекетке тән болды. Мемлекетті басқарудағы саяси тәсілдер, көшпелі қоғамдық қатынастар бойынша зерттеулерде "көшпелі мемлекет" ұғымы пайда болды. Мұндай саяси билік түркі қоғамындағы құқықтық құрылымды үш бағытқа бөлді. Азаматтық, қылмыстық, отбасылық, мұрагерлік істер әдеттегідей жасалды. Мемлекеттегі билік тұтқасынан ұстап тұрған "Ашина әулетінің" құқығы ерекше болды [3, 76-82].

Қазақ қоғамының құқығы әдет-ғұрып, яғни үстем мемлекеттің мүдделеріне сәйкес келетін заңды әдеттердің жиынтығы болды. Әдет-ғұрып тұрақтылықпен сипатталды және бірнеше ғасырлар бойы айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған жоқ. Оның құқық ретіндегі ерекшелігі келесідей:

1. Консерватизммен көрінеді.
2. Қанды кек алу әдетін, кепілдікке алу институтын, өзін-өзі ұстауды және т.б. заңдастыру.
3. Қылмыс пен әкімшілік құқық бұзушылықтың ажырамастығы.
4. Саяси қылмыс институты ұғымының болмауы (мысалы, Отанға деген сенімділік, бұйрыққа бағынбау)
5. Жерге меншік құқығының болмауы (жайлылық), қоғам мүшелерінің теңдігі және тең аксүйектер (сұлтан, би, қажы) артықшылықтарын сақтау.
6. Жеке меншік құқығының бұзылуына және басқару органдарына қарсы әрекеттерге қатысты адамгершілік көзқарас [4; 42]

Қазақ әдет құқығының бас қайнар көздері- бұл ғасырлар бойы ауызша қалыптасқан әдеттер. Құқықтың бұл түрі қазақтардың көшпелі өмір сүруіне, халықтың айтарлықтай жаппай сауатсыздығына сәйкес келді. Әдет құқығы қайшылықтарға өте бай болып, феодалдық жоғарыға өзінің мүддесіне сай нормаларды табуға мүмкіндік берген. Дегенмен, халық бірігіп феодалдарға қарсы талап қойған жағдайда, ескі әдетте олардың да мүдделерін қорғайтын нормалар табылатын болған.

Бірнеше рет әдет-ғұрыпты иемденуге, аксүйектер мүдделерін сәйкестендіруге талпыныс жасалды. Олардың ішінде Таукеханның Жеті жарғы жинағы (1680-1718) ең танымалы. Ол жазбаша түрде шығарылды және әр би - судья, сондай-ақ ақсақалдар мен ру

басшылары білуі керек ауызша мақал-мәтелдерден тұрды. Бұл жинақта ортағасырлық қазақ қоғамының феодалдық құқығының принциптері мен нормалары бекітілген. Оны енгізудің мақсаты феодалдардың таптық мүдделерін білдіру болды.

Билер сотының шешімдерін орындау тікелей талапкерге жүктелгенімен, оны хандықтың барлық күштері қамтамасыз етті. Шешім орындалмауы үшін көпшіліктің пікірі сотталушының өзін емес, оның ата-бабасын, туыстарын көбірек айыптады. Мемлекеттік аппараттың дамыған жүйесіне байланысты сот шешімі кінәлінің өз қалауы бойынша орындалмады. Сондықтан, барымташылар институты ежелгі дәуірден қалған сот шешімін орындау тәсілі ретінде пайда болды. Жауапты тарап сот өкімін орындаудан бас тартса, барымта айыптының немесе оның абыройлы туысының немесе ауылының малын айдап кетумен жүзеге асырылған. Малды айдап кету барымташының рубасшысы рұқсатымен, сондай-ақ қойылған талаптың мөлшеріне сәйкес болуы, ал айдап әкетілген мал талап қою қанағаттандырылығынша сақталуы тиіс еді[5;139].

Әдет-ғұрып құқығы тарихи, уақыт бойынша жазылған заңнан бұрын пайда болды және аз дамыған қоғамдық - саяси қатынастарды білдіреді. Қарапайым заң тұтастық пен ішкі үйлесімділіктің төмен деңгейімен сипатталды, дін мен моральмен біріктірілді, саяси, экономикалық, отбасылық және басқа институттар мен процестерде таратылды. Алайда, бұл құқық, құқық тәртібі, қоғамдық өмірдің құқықтық өлшемі болды. Қоғамдық тәртіптің мұндай парадигмасы, құқықтың өмірдің барлық аспектілерімен байланысы өмірдің тұтастығын сезінуді, құқықтық институттар мен процестер, сондай-ақ құқықтық нормалар мен құқықтық шешімдер әлемдік үйлесімділіктің ажырамас бөлігін құрайды деген сезімді көрсетеді. Құқық, өнер, миф және дін, тіл сияқты, кінәні анықтау және үкім шығару ережелерін қолдану тәсілі емес, бөлу құралы болды. Құқық, ең алдымен, нормаларды белгілеу және шешім қабылдау процесі ретінде емес, делдалдық процесс, қарым-қатынас әдісі ретінде қабылданады. Әрине, қылмыстарды жазалау, залалды өтеу, шарттарды сақтау, қайтыс болғаннан кейін мүлікті бөлу және сот төрелігіне қатысты басқа да мәселелерді шешу үшін белгіленген ережелер мен рәсімдер болды. Бұл өте күрделі құқықтық тәртіп болды. Бірақ құқықтық институттардың саналы және жүйелі құрылымы мағынасында құқықтық жүйе болған жоқ, олар басқа қоғамдық институттардан айқын ерекшеленеді және осы мақсат үшін арнайы оқытылған адамдар тәрбиелейді.

Халықтың өзіне барынша жақындай келе, ол өмірдің логикасын, әлем түсініктерін беріп, адамның кемелденуі мен даму кезеңдеріне қарамастан, оның шынайы рухани мәнін көрсетті. Сондықтан қазақ құқығы өзінің ежелгі түрінде өз дәуірінен өткен және реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғау және гуманистік функцияларды ішінара XX ғасырдың басына дейін сақтап, орындауды жалғастырған басқа ұлттық жүйелердің (моңғол, мұсылман құқығы, орыс заңнамасы және т.б.) ықпалына таңқаларлық өміршеңдік және төзімділік танытты.

Қазақ халқының қарапайым құқығы тарихының қазіргі заманғы ірі зерттеушісі Академик С. З. Зиманов осы мәселе бойынша былай деп жазады: "Қазақ құқығының өміршеңдігі оның бастапқы, ежелгі түрінде құрылымның өзінде, құрылымының өзінде, халықтың еркіне, адамның табиғи бостандығына, яғни адам мен адамзаттың мәңгілік ұмтылыстарына сәйкес келетін адамгершілік мұраттары мен қағидаттарының нормативтік жүйесінде жатыр. Бұл қазақ құқығының қылышынан және олардың режимінен мықты болудың іргелі себептерінің бірі болды". Белгілі бір заңды әдет-ғұрыптардың нақты уақытын анықтау мүмкін емес. Мысалы, қоғамда орныққан сатып алу принципіне қарамастан, ол қазақтардың қоғамдық өмірінен толық қуғындалмаған қанды кек сияқты ежелгі институтқа айналуы мүмкін.

Қазақ халқы үшін әділеттіліктің тең салмағы бола отырып, билер қоғамның саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, әскери-дипломатиялық салаларымен тығыз қарым-қатынаста болды, бірлік пен ынтымақтастықтың нығаюына ықпал етті. Бүгінгі таңда жаһандану және батыс тіліндегі арзан танымал мәдениетке еліктеу дәуірінде жас ұрпаққа

осындай асыл мұраны беру, түсіндіру және насихаттау күн тәртібіндегі мәселе болып қала береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Бауырларымызға құшағымыз ашық (Дүние жүзі қазақтары құрылтайының 1992 жылы 1 қазандағы салтанатты мәжілісіндегі сөзі). Тәуелсіздігіміздің бес жылдығына арналған. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 5 б.
2. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы, ҚазМЗУ баспасы полиграфия орталығы, 1999. – 15 б.
3. Кенжалиев Ж. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы көшпелі құқықтық мәдениеті. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 76-82-б.
4. Марғұлан Ә. Қасым ханның қасқа жолы. – Қазақ совет энциклопедиясы. 6 томдық. – Алматы: Мектеп, – 42 б.
5. Қуандықов Б.Ж. Қасымның қасқа жолынан «Есімге дейін». Қазақтың ата заңдары. Т.4. – Алматы: Жеті жарғы, – 139 б.
6. Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы. – Алматы: Санат. – 125 б.